

Janusz Sławiński

Dílo — jazyk — tradice

(Dzielo — Język — Tradycja, 1974)

V úvodu (Od autora, 5–10) Sławiński vyjadřuje svůj program jako pokus o překonání názorů považovaných za „přirozené“, totiž že: a) není vhodné směšovat úvahy o struktuře díla s úvahami o procesu literární historie; b) není vhodné směšovat úvahy o struktuře díla a literární komunikační situaci; c) charakterizace struktury díla si vynucuje užívání termínů dvojího typu, jedněch pro jazykovou vrstvu a druhých pro představovanou skutečnost (6). Metodologický nástroj k překonání těchto tezí pak vidí: a) v historické poetice usilující o propojení morfologie díla s jeho umístěním do systému literárněhistorického procesu (7); b) v sociologii literatury — disciplíně interpretující dílo jako vnitřně uspořádaný sémiotický objekt v dané komunikační situaci, tedy nejen jako strukturu, ale i jako pole, kde se střetává autor se čtenářem (8); c) v lingvistické poetice, jejímž úkolem je vypracovat kategorie, které by překlenuly bariéru mezi stylistikou a představeným světem (fabule, postavy, literární subjekt, tj. interní subjekt díla).

Kniha je členěna do dvou částí. V 1. studii I. části Synchronie a diachronie v literárněhistorickém procesu (11–38) se autor zabývá především otázkami vztahu díla a literární tradice, která je nezbytným prostředníkem mezi konkrétní výpovědí a příslušnými historickými kontexty literárními (např. direktivami určité poetiky) i neliterárními (jazykovými, obecně kulturními, ideologickými atd.). Tento vztah je interpretován jako analogický lingvistické opozici *langue—parole* (jazykový systém či kód—promluva). Tradici samu autor chápe jako strukturovaný systém, o jehož vnitřní složitosti z hlediska synchronního rozhodují tři typy vnitřních protikladů: 1) Napětí mezi její státností a dynamičností vyplývající z toho, že v každém historickém okamžiku je tradice dána jednak jako zásoba hotových literárních

Soubor studií polského literárního teoretika přehodnocujícího strukturně orientovaný výzkum literárního díla propojením se sociologickým přístupem a soudobými teoriemi komunikace.

děl, jednak jako inventář literárních norem (20), vymezujících prostor pro vznik děl nových. 2) Napětí mezi dílčími systémy uvnitř strukturně nejednotné tradice — v jeho důsledku se dílo jeví jako výsledek střetnutí mezi různými soubory norem, které v tradici současně koexistují, přičemž možnost jejich vzájemné konkurence je tradicí, její vnitřní hierarchií, předem omezena. „Utváření tradice není totiž mechanickým navrstvováním jednotlivých fází literárněhistorického vývoje, ale stálým mícháním vrstev, neustálou reorganizací jejího systému“ (27). Pojmem „klíčová tradice“ pak autor vyděluje v tradici okruh norem, který nutí tvůrce k zaujetí jednoznačného stanoviska, k souhlasu či negaci (28), a tvoří neutrální střed mezi tvůrčími iniciativami archaizujícími a neologizujícími. Od zkoumání mechanismu a funkcí systému tradice při vzniku nových děl Sławiński přechází k vnitřní struktuře a hledá v ní analogon k svému členění na soubor děl a inventář norem; k tomu přejímá z biologie pojmy fenotyp a genotyp. Pod fenotypem rozumí explicitní strukturu vlastností díla, pod genotypem implikovanou strukturu literárních norem dílem evokovaných. Fenotyp vymezuje individuální podobnost a nepodobnost díla jiným konkrétním promluvám, genotyp umísťuje dílo do systému norem v tradici, je nadindividuálním literárním kódem jednotlivého komunikátu (34). Fenotyp je pak důležitým činitelem vývoje: „Již minimální požadavek, aby fenotyp díla nebyl totožný s jinými díly, rozhoduje o tom, že je narušena dosavadní rovnováha mezi normami a jejich literárními zvnějšněními“ (35). Každý nový výtvar je větším nebo menším zásahem do dosavadního systému tradice, která se zase zpětně skrze tyto dílčí proměny přetváří. „Tradice funguje vždy synchronně. Přibývající díla jsou jí systematizována a včleněna do řádu současnosti se všemi dosavadními zkušenostmi. Sama však vždy znovu diachronizují svůj nový kontext, vracejí mu rozměr časové posloupnosti. Literárněhistorický proces je jednotou synchronie a diachronie, tak jako je jednotou nadindividuálních systémů a jednotlivých výpovědí“ (37).

Ve studii Sociologie literatury a historická poetika (39–77) si autor klade úkol vytyčit hranice „sociologie literárních forem“. Jejím cílem je rekonstrukce kritérií, jejichž pomocí členové daného společenství odlišují literární výtvary od jiných komunikátů (61). Základem Sławińského úvah je analýza zvrstvení a vnějších vztahů literární veřejnosti — tj. společenství svého druhu propojeného výhradně literaturou a za jiné nezaměnitelného. O jeho charakteru rozhoduje existence jednotného kódu — literární kultury, která zajišťuje účastníkům komunikace dorozumění skrze dílo. Vytvářejí ji: a) znalosti již hotových literárních

děl; b) vkus; c) literární kompetence (= souhrn schopností dovolujících použít získanou zkušenost v situacích, kdy je třeba racionálně přijmout nebo odvrhnout možnost komunikace, která ve zkušenosti nemá oporu, 66). Autor zdůrazňuje, že stejná společenská vrstva může dodávat účastníky různých vrstev literární veřejnosti a představitelé různých společenských vrstev mohou náležet do stejné vrstvy literární veřejnosti, neboť diferenciací literární veřejnosti se často opírá o momenty, které jsou z hlediska základního společenského rozvrstvení neutrální (69). S tradicí se jednotlivé roviny literární kultury a veřejnosti propojují skrze literární konvence — soustavy norem daných zvyky a nároky prostředí vůči dané promluvě (72). Tradice představuje „velkou“ paměť literatury, konvence paměť „operační“, určitý stav tradice lze považovat za repertoár konvencí (72). Jsou dva druhy hierarchie rovin literární kultury: 1) tam, kde existují pravidla, která řadí jednotlivé konvence „výše“ a „níže“ — kontakt s konvencemi uznávanými za „vyšší“ zajišťuje vysoké postavení určité roviny literární kultury (17.–18. století); 2) tam, kde o hierarchii rozhoduje ohled na širší tradice, kterou je z dané roviny literární kultury možné obsáhnout — čím „vyšší“ úroveň, tím větší rozsah různorodých konvencí obsáhne znalost, vkus i kompetence (75). V závěru autor znovu vymezuje, čím by se měla sociologie literatury zabývat: a) rozčleněním systému tradice pojímaným jako korelát literární kultury a skrze ni příslušné literární veřejnosti; b) významovou strukturou promluvy chápanou jako model komunikační situace vzniklý v historicky vymezeném společensko-literárním kontextu (76).

Ve studii O kategorii lyrického subjektu (78–89) Sławiński nejprve vyděluje tři roviny přístupu k problematice subjektu v literárním díle: 1) rovina činů skládajících životopis konkrétního tvůrce; 2) specifická role, do níž autor vstupuje v procesu tvorby, tj. hypotetický „subjekt tvůrčích činností“ existující pouze jako funkční člen vztahu, jehož druhým členem je dílo; 3) literární subjekt. Jestliže subjekt tvůrčích činností je prvkem komunikační situace, lyrický hrdina (lyrické „já“) nebo vyprávěč jsou prvky vnitřní stavby díla. Literární výpověď jako celek se dá chápat jako specifický typ citace promluvy připisované do ní vepsanému subjektu (82). Lyrickou výpověď od výpovědi dramatické odlišuje monocentrismus (seskupení celého významového komplexu okolo jediné promlouvající osoby), od prozaické to, že je výhradně jednostupňovou citací aktualizující jeden sémantický plán, zatímco próza je vnitřně protikladný systém citace v citaci (84), od obou pak to, že je výpovědí bez vnitřní opozice. Sławiński vymezuje skladebné složky paradigmatu lyrického „já“ — jeho jednotlivé role: 1) vztah k psychologickým

a předmětným okolnostem výpovědi; 2) vztah k „druhé osobě“, tj. k partnerovi lyrické situace; 3) vztah k subjektu tvůrčí činnosti a společensko-politické situaci, v níž se nachází; 4) vztah k určitým prvkům životopisu spisovatele (89). Lyrický subjekt je hierarchickou kombinací těchto základních rolí.

Studie K teorii básnického jazyka (91–119) je výkladem básnického sdělení jako polyfunkčního jazykového aktu, jehož specifčnost je dána tím, že v hierarchii jednotlivých funkcí (expresivní, impresivní, poznávací, kontaktní, metajazyková) dominuje funkce poetická (autotelická). Poetická funkce je dialektickou negací ostatních funkcí, na rozdíl od nich je namířena do nitra promluvy a nesituuje ji do mimojazykového kontextu. Projevuje se jako nadmíra vnitřní organizace, kterou se text brání úbytku informací během komunikace a která je sama nositelem informace nové (101). Poetické informace mají paradoxní povahu: nejsou schopny vystupovat samy o sobě, ale pouze jako překážka v předávání informací jiného typu (104). Je tudíž přirozeným stavem poezie (bez ohledu na to, jaké společenské role — filozofické, náboženské, ideologické, vědecké atd. — na sebe bere) neustálé napětí mezi nasměrováním na vnitřní organizaci díla a nasměrováním ven — k psychologickým, sociálním či poznávacím závazkům výpovědi. Na rozdíl od jiných promluv je básnická výpověď nejen posloupností znaků, ale především jejich simultánností (současným působením); je průběhem v čase, ale i synchronním systémem, v němž motivací jednoho znaku je jiný znak, motivací významu jiný význam (105). Básnická výpověď směřuje k maximální organizovanosti, současně však působí proti ní, neboť v textu absolutně organizovaném by se informace zcela rozpustila a ztratila (dialektika očekávaného a neočekávaného). Poezii vnímáme na základě „nepoezie“ — základem její obraznosti je proces reinterpretace významu slov jejich novým, „neobvyklým“ kontextem (112). „Obraznost v poezii má lingvistický, nikoli malířský charakter. Je funkcí významů vznikajících v následnosti zvuků a smyslů“ (115).

Ve studii Sémantika narativní výpovědi (120–156) autor formuluje teze o sémantickém pojetí kompozičních jednotek literárního díla. Dokazuje, že Mukařovského tři principy významové výstavby věty (princip jednoty větného významu, významová akumulace, oscilace mezi významovou statikou a dynamikou)¹ platí i pro nadvětné významové celky. Mechanismus, který by při utváření takovýchto jednotek působil obdobně jako skladebná a gramatická pravidla uvnitř věty, nachází v tradici (149). Normy a konvence tvoří určité repertoáry, které vymezují „směr“ skládání větných významů do tzv. „velkých sémantických figur“ (např. vyprávěč, fabule, potencionální čtenář atd.). Autotelická

¹ J. Mukařovský, O jazyce básnickém, in: *týž, Kapitoly z české poetiky* 1, Praha 1948, s. 78–128, 113–121.

(poetická) funkce v narativní výpovědi se vyjadřuje skrze zvýšenou organizaci vyšších významových systémů.

Problémů metodologických se dotýká studie O problémech „umění interpretace“ (157–170). Přes existenci různých interpretačních technik působí „umění interpretace“ v každé literárněvědné škole antidogmaticky, protože ze své přirozenosti představuje protipól generalizujícího bádání (160). Ve všech školách má dva shodné rysy: 1) hledá v individuální literární promluvě imanentní celistvost, která způsobuje, že je dílo integrálním řádem nepřeveditelným na své elementy, jež jsou ve vztahu k němu dodatkovými hodnotami; 2) hledá osobité a neopakovatelné významy, které není možné převést na kódy existující za nimi (160). Jde vždy o hledání určitého středu díla, který rozhoduje o jeho individualitě mezi jinými díly. Sławiński dochází k názoru, že interpretace se vymyká kritériu pravdivosti, její hodnota je hypotetická — je „hypotézou skryté celistvosti díla“ (165). Proti → Staigerovu názoru (*Die Kunst der Interpretation*, 1955), že interpretace je ve svém základu tautologická (předpoklad o celistvosti, odvozený z pozorovatelných faktů, se stává v bludném kruhu nástrojem jejich výkladu), poukazuje na možnost tautologii překonat vztažením dané celistvosti k systému vyššího řádu — k osvětlujícímu kontextu. Rozlišuje dva typy kontextů díla: kontext mateřský, utvářený literárněhistorickými, psychologickými a sociálními okolnostmi vzniku díla, a kontext literární kultury interpreta. Prvý z nich se kryje s interpretací literárněhistorickou a má především negativní význam — je potřebný k vymezení toho, co je naopak v individuálním díle jedinečné (167). Druhý se kryje s interpretací literárněkritickou, pomocí níž kritik hledá v díle ty hodnoty a významy, které mohou být převedeny na normy jeho programu a definovány pomocí pojmů utvořených soudobou literaturou (169).

Studie Funkce literární kritiky (171–202) vychází z analýzy žurnalistické kritické promluvy, v níž autor vyděluje čtyři odlišné typy informací, kterým pak přiřazuje různé složky společenského kontextu (kulturní situace): 1) daný literární fakt; 2) soubor postulátů utvářejících potenciální „projekt“ literárního faktu; 3) podmínky literárního života (veřejnost, instituce organizující literární život); 4) určitý soubor nástrojů, které má k dispozici ten, kdo nalézá svou sociální roli ve schopnosti produkovat a do společenského oběhu včleňovat informace o literárních faktech, postulovaných vzorcích literárních faktů, literárním životě a také o závislostech, které mezi nimi vznikají (174). Jednotlivé aspekty kulturní situace jsou mu pak základem vymezení čtyř funkcí kritiky: 1) poznávací a hodnotící; 2) postulativní; 3) operativní; 4) metakritické.

Poslední studie I. části *Problémy literárněvědné terminologie* (203–222) vznikla jako teoretický podklad k práci na slovníku této terminologie.

Dvě studie II. části jsou věnovány zhodnocení přínosu známých literárních teoretiků — Jan Mukařovský: *program strukturální estetiky* (223–241), *Literárněteoretické zájmy Kazimierze Budzyka* (242–265).

Mnohotvárné vědecké dílo Sławińského je propojeno jednotným cílem: vytvořit celistvou koncepci výzkumu literatury, který by neztrácel ze zřetele jednotlivé složky literárního díla a současně je včleňoval do historických struktur. Vycházejí z názorů svého učitele K. Budzyka navazuje Sławiński metodologicky především na pražský literárněvědný strukturalismus J. Mukařovského, snažil se však překlenout jeho svazující zaměření na vnitřní strukturu děl konfrontací se soudobými teoriemi sociální komunikace a sociologickými přístupy (teorie sociálních rolí). V tom bylo jeho úsilí inspirativní i pro české žáky Mukařovského (Miroslav Červenka, Milan Jankovič) i zástupce mladší generace strukturalistů (např. Marie Kubínová), jejichž zaměření se sice od Sławińského lišilo, nicméně jeho teorie vnímali jako alternativní rozšiřování výchozích premis. Ocenit je mj. třeba to, že jeho úvahy vyrůstaly ze snahy po maximálním rozšíření sémiotické interpretace díla i na kontexty sociální geneze a realizace, tedy snahou integrovat všechny otázky plynoucí z účasti díla v literární komunikaci do oblasti jeho výzkumu jako jazykového systému. Klíčovým prostředkem této integrace je důraz na nejvyšší specificky literární kontext — literární tradici — a interpretace jejího vztahu k jednotlivým dílům jako vztahu systému k promluvám, které jsou tímto systémem podmíněny, ale které jej současně naplňují a inovují. Sławińského zajímala především vnitřní dynamika literatury a své teze koncipoval v protikladu vůči marxistickému chápání díla jako pouhé reflexe sociální reality a sociálního postavení tvůrce. Proto také kromě tradice zdůrazňuje ještě dalšího činitele: literární veřejnost jako souhrnný literární subjekt tvorby i recepce. Jeho snaha integrovat kontexty literárního díla je objektivně omezena komunikačním modelem a vede ho k tomu, že mezi kontexty považovanými za součást literární kultury (integrovatelné), a kontexty stojícími mimo ni (neintegrovatelné) klade výrazný předěl. Vědomě proto odhlíží od sociálněekonomické podmíněnosti literárních procesů; stranou nechává otázky forem (v kvantitativním i kvalitativním smyslu) působení sociální reality na literární proces, na dílo samé, na systém i vnitřní hierarchii tradice či na vnitřní skladbu literární veřejnosti apod.

Vydání

Dzielo — język — tradycja, Warszawa 1974 (z tohoto vyd. citováno), 1998 (2. sv. Spisů). *Literatur als System und Prozess*, München 1975 (zčásti odlišný výbor).

Literatura

M. Dąbrowski, recenze, *Twórczość* 1975, č. 6, s. 116–118.
M. Gumkowski, recenze, *Kultura* 1975, č. 1, s. 3–4. R. Fieguth, předmluva k něm vyd. 1975. M. Plachecki, recenze, *Teksty* 1975, č. 2, s. 155–162.

Janusz Sławiński (1934)

Polský literární teoretik věnující se otázkám poetiky, využití obecné teorie literární komunikace a metodologickým otázkám oboru vůbec. Vědeckou a pedagogickou činnost zahájil na varšavské univerzitě, od 60. let pracoval v Ústavu literárních studií Polské akademie věd. Člen redakční rady edic Poetyka. *Zarys encyklopedyczny a Z dziejów form artystycznych w literaturze polskiej* (posléze hlavní redaktor); od počátku 70. let působil v časopise *Teksty* (od 1981 šéfredaktorem), *Kultura Niezależna* a *Almanach Humanistyczny*. Činný též jako člen či předsedající rady společností k podpoře bádání v oblasti humanitních věd. Je editorem četných sborníků, autorem či spoluautorem opakovaně vydávaných literárněteoretických příruček a slovníků: *Zarys teorii literatury* (1962, s → Michałem Głowińským a Aleksandrou Okopień-Sławińskou), *Słownik terminów literackich* (1976, red. s M. Głowińským, Teresou Kostkiewiczovou a A. Okopień-Sławińskou), *Podręczny słownik terminów literackich* (1993, s M. Głowińským, T. Kostkiewiczovou a A. Okopień-Sławińskou); prací založených na historické poetice (*Koncepcja języka poetyckiego awangardy krakowskiej*, 1965) i děl literárněhistorických a interpretačních; bohatá je též jeho činnost ediční. Další díla: *Synchronia i diachronia w procesie historyczno-literackim* (1965), *Liryka polska* (1966, ed. s Janem Prokopem), *Czytamy utwory współczesne. Analizy* (1967, s T. Kostkiewiczovou a A. Okopień-Sławińskou). *Teksty i teksty* (1990), *Krytyka literacka socrealizmu* (1999), *Bez przydziału. Cykl rozpraw o humanistyce i metodologii badań literackich* (1999–2003).

České překlady

Stati: Trojitá hra interpretace, *Česká literatura* 1991, č. 6, s. 539–546; Prostor v literatuře: základní rozdělení a úvodní

samozřejmosti a Trojitá hra interpretace, in: J. Trávniček (ed.), *Od poetiky k diskursu. Výbor z polské literární teorie 70.–90. let 20. století*, Brno 2002, s. 116–129 a 257–270. Slovensky též: Stati: Funkcie literárnej kritiky, *Romboid* 1968, č. 5, s. 120–130; Problémy literárnovednej terminológie, *Romboid* 1970, č. 4, s. 28–35; Synchronia a diachronia v literárnohistorickom procese, in: *Slovo, význam, dielo. Antológia poľskej literárnej vedy*, Bratislava 1972, s. 403–423; Literárna sociológia a historická poetika, in: *Literárna komunikácia*, Martin 1973, s. 139–162; Literárna kritika ako predmet literárnohistorických vied, in: *O interpretácii umeleckého textu*, Bratislava 1976, s. 85–115.

/pj/